ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

https://doi.org/10.31392/VAH-2025.51-52.2
УДК 94:355.48(477.51:517)«1239»

ЗАВОЮВАННЯ МОНГОЛЬСЬКОЮ ІМПЕРІЄЮ ЗЕМЕЛЬ ЧЕРНІГІВСЬКОГО КНЯЗІВСТВА

Бабенко Роман Вікторович
кандидат історичних наук,
доцент кафедри всесвітньої історії та археології
Український державний університет імені Михайла Драгоманова, м. Київ
e-mail: r.v.babenko@udu.edu.ua

Анотація. *У статті висвітлюються завоювання монгольськими військами Чернігівського князівства. Розглядаються причини конфлікту між чернігівськими князями і монголами. Розкриваються особливості та перебіг бойових дій на території князівства в рамках «Великого західного походу» монголів 1237-1241 рр. Аналізується специфіка тактики монгольських полководців по захопленню міст і укріплених районів 1238-1239 рр. Характеризуються оборонні споруди міст та дії князівської влади по організації опору загарбникам.*

Ключові слова: *монголи, Чернігівське князівство, Русь, завоювання.*

Постановка проблеми. Завоювання монголами Русі традиційно подається в історіографії як найжахливіша подія в вітчизняній Середньовічній історії. Причому, майже завжди в дослідженнях головним чинником монгольських перемог стає переважаюча кількість їхніх військ. Тому більшості не приділялась увага специфіці бойових дій на теренах руських земель. Окремо приділялась увага обороні значних політичних центрів. Між тим на регіональному рівні –дослідження специфіки оборони князівств майже не проводилася. Серед них відсутня комплексне дослідження по історії монгольського завоювання земель Чернігівського князівства.

Мета – дослідити та проаналізувати перебіг бойових дій та оборону міст під час монгольського завоювання Чернігівського князівства.

Історіографічний огляд. Завоювання монголами земель Русі, не оминало жодного дослідження присвяченого Монгольським завоюванням в рамках «Великого Західного походу» 1237-1241 рр. В них, в більшості побіжно задувалося і про окремі епізоди завоювання міст Чернігівського князівства – Козельська і Чернігова. Це пов'язано зі скудністю даних в писемних джерелах, через віддаленість від подій, відсутність достеменної інформації через брак свідків, які гинули і через заангажованість руських літописців, що писали в князівствах вороже налаштованих до Чернігова – Галицько-Волинський літопис, Літописи Північно-Східної Русі тощо. Немає деталізації і в східних джерелах, де просто констатується факт захоплення тих чи інших міст. Тому перераховувати всі дотичні роботи вітчизняних і зарубіжних дослідників не має особливого сенсу. Серед них варто згадати кільках загальних робіт, власне присвячених історії середньовічної Чернігівщини. Зокрема це праці вітчизняних дослідників О.П. Моці, В. Коваленка, О.Є. Черненко, Сухобокова О. В., Юренко С. П. Погляди московських істориків, що

традиційно ідуть у руслі концепції, яка була сформована у XVIII ст., хоч і базуються на значній історіографічній базі, на ці події далеко не об'єктивні. Хіба що, це дані археологічних досліджень міст Чернігівського князівства на території РФ сучасних дослідників і радянського періоду.

Виклад основного матеріалу. В історії взаємовідносин монголів і Русі Чернігівське князівство займає особливе місце. У продовж X-XIII ст. Чернігівські князі отримали великий досвід у військово-політичних стосунках з кочівниками, зокрема половцями. Населення, що проживало на фронтирі степового світу, надійно захищало кордони князівства від степового світу. Основу його становили печеніги-ковуї.[Зайцев, 2009, с. 63] Напередодні монгольського вторгнення князівством володів Мстислав Святославович – умілий і сміливий воєначальник і спеціаліст по боротьбі з кочовиками. Це підіймало Чернігівському князівству статус до одного з найпотужніших у військовій справі. Військова міць забезпечувала контроль над торгівельними шляхами, через які підтримувались зв'язки руських князівств з Кавказом і Візантією. Ключовим регіоном в торгівлі степового коридору в Приазов'ї був Таманський регіон, де колись знаходилось Тмутараканське князівство. Тому опіка над ним була складовою частиною політики чернігівських князів, навіть після зникнення цього князівства, як політичного анклаву Русі в регіоні. В боротьбі проти половців, князі спиралися на аланів-асів, що були потужною силою в регіоні. Шлюб Мстислава з ясською княжнею Марфою був частиною його політики в регіоні. Тому попри конфлікт з половцями Мстислав Святославович в 1222 р. надав їм військову допомогу, щоб захистити Судак від десанту турків-сельджуків. Проте, союзники зазнали тоді поразки. [Бабенко, 2002, с.57-61]

Відправною точкою конфлікту монголів і Чернігівського князівства є 1223 р., коли війська очолені досвідченими полководцями темниками Субеде і Джебе увійшли з Кавказу в степи сучасної України [Рашид-ад-дин, 1952, с. 67, 90, 147, 158-214]. Їм вдалося впродовж 1221-1222 рр. нанести поразки грузинам і вірменам на Кавказі і встановити монгольську владу в Азербайджані. В кубанських степах, монголи розгромили війська ясів, а потім половців і на початку 1223 р. дійшли до Криму де захопили Сурож [Бабенко, 2019, с. 79-86].

Половці, рятуючись від остаточного розгрому, звернулись за військовою допомогою до руських князів. В кінці лютого – на початку березня 1223 р. в Києві відбувся з'їзд князів. На ньому, не дивлячись «на велику незгоду» між князями було вирішено об'єднатися з половцями в боротьбі проти монголів. Літописець влучно охарактерізував стратегічний план війни «Лучче б нам зустріти їх на чужій землі, аніж на своїй» [Літопис, 1989, с. 380].

Кожен з князів переслідував свої інтереси погоджуючись на війну і бачив її по-різному. Рішення пристати до антимонгольського союзу для Мстислава Святославовича було зумовлено не лише його патріотичністю. Монгольське вторгнення загрожувало стабільності на торгівельних шляхах, а відповідно, і економічному процвітанню Чернігівського князівства. Крім того, встановлений політичний консенсус про розподіл сфер впливу на Русі з Мстиславами, у випадку його відмови, запросто міг змінитися у випадку успішної війни проти монголів не на його користь і понизило б його статус, як впливового політика.

Дуже швидко були сформовані три групи військ: київська на чолі з князем Мстиславом Романовичем, чернігівсько-смоленська під командуванням Мстислава

Святославича і галицько-волинська на чолі Мстиславом Мстиславичем Удатним - головним ініціатором походу.

У кінці квітня 1223 р. значна частина руських військ була сконцентрована біля Заруба – переправи через Дніпро. Саме сюди з своїми силами прийшли Мстислав Київський з сином Всеволодом і зятем Андрієм, Мстислав Чернігівський з сином Васильком-Дмитром, Михайло Всеволодович, Олег Курський, Олександр Дубровицький, Святослав Каневський, Святослав Шумський, Георгій Несвізький. Сюди ж приїхали половці і війська Мстислава Мстиславовича [Літопис, 1989, с. 380]. Загальна кількість сил становила від 40 тис. [Романов, 1983, с. 21] до 80 тис. осіб [Гумилев, 1992, с. 338-339]. Частку чернігівських військ визначити складно, але вони складались з піхоти і кавалерії [Літопис Руський, 1989, с. 380]. Вражає швидкість мобілізації – орієнтовно місяць від прийняття рішення до початку бойової операції.

Концентрацію військ помітили монгольські розвідники. Монголи ще не мали досвіду дій проти руських військ. До того ж їх кількість була значно меншою і складала від 12 тис. до 30 тис. чоловік на момент виходу з Північного Кавказу в половецькі степи [Бабенко, 2019, с. 79-86]. Тому монгольські полководці спробували в звичній для них манері розділити сили союзників, як і у випадку з аланами і половцями. Вони, відправили до союзників послів з мирними пропозиціями, однак ними знехтували, а послів, за наполяганням половців, убили. За кілька днів прибуло нове посольство і оголосило війну: «Ви послухали половців, а послів наших перебили; йдете проти нас, то йдіть; ми вас не чіпали, хай усім Бог (суддя)» [Новгородская летопись, 1950, с. 217].

Наслідком цього стала битва на р. Калка в кінці травня 1223 р. між русько-половецьким і монгольським військом. Вона розпочалась боєм руських і монгольських авангардів. Русько-половецька кавалерія, відкинула монголів, але під час їх переслідування союзники сходу налетіли основні монгольські сили. Контрудар основних сил монгольські полководці скерували на передову частину русько-половецького війська – половецьку кінноту. Половці не витримали удару і, повернувши назад, порушили ряди галицько-волинських військ, які тільки шикувалися до бою, що зумовило їх поразку. Інші князі були в польових таборах і не змогли надати своєчасну допомогу. В результаті монголи змогли по частинах розбити русько-половецьке військо. У битві загинуло 9 князів Південно-Західної Русі, в тому числі і Мстислав Чернігівський [Літопис Руський, 1989, с. 380-381]. Залишки чернігівського війська врятувались з Михайлом Всеволодовичем. [Іловайський, 1886, с. 207].

Автор Іпатіївського літопису, прямо звинувачує у поразці цієї кампанії Мстислава Удатного, за його егоїзм і бажання особисто прославитись. [Літопис Руський, 1989, с. 380-381]. Але головна проблема полягала у відсутності координації дій і розтягнутість бойових порядків [Іловайський, 1886, с. 106]. Свою роль відіграла і втеча половців. [Карамзин, 1889, с. 7] Певну роль в перемозі монголів зіграли бродники , що перейшли на бік агресора.

Під час переслідування руських військ вони на своєму шляху руйнували міста і спустошили багато поселень [Рашид-ад-дин, 1952, с. 229]. Загарбникам, можливо, вдалося дійти до Новгорода Святополчського [Бубенок, 2021, с. 483].

Окремі загони дійшли до Черкас, Києва і Чернігова [Пашуто, 1950, с. 205]. Згодом війська Джебе і Субеде, розділившись, відступили у Монголію.

Після битви на р. Калка Галицько-Волинське, Київське і Чернігівське князівства опинилася в стані війни з монголами. Незважаючи на це внутрішня уособиця не припинилася. Активну роль в ній відігравав Михайло Всеволодович, що став князем чернігівським після смерті Мстислава. Бажаючи розширити свій вплив і розширити межі Чернігівського князівства він виступив проти Данила Романовича. Його союзниками в 1236 р. стали польський князь Кондрат Мазовецький, угорський король Бела IV, частина галицьких бояр і єпископи Галича і Перемишля. За такої підтримки Михайло Всеволодович вступив в боротьбу з Володимиро-Суздальським князем Ярославом Всеволодовичем який захопив Київ і встановив контроль над політичними і торгівельними центрами Волзько-Окським межиріччя [Насонов, 1940, с. 6-7].

В цій обстановці монгольське вторгнення в землі Північно-Східної Русі в 1237 р. стало щасливим шансом для чернігівського князя. Саме їх руками Михайло спробував розібратися з Ярославом Всеволодовичем. Можливо тому і відмовив у допомозі по обороні Рязані в 1237 р.

В рамках "Великого Західного походу" оголошеного ще в 1235 р. Угедей-кааном взяли участь війська Бату-хана, Менгу, Гуюка, Орди, Шайбана і Тангута посилені видатними монгольськими полководцями, серед яких були Субеде-бахадур і Бурундай-бахадур [Рашид-ад-дин, 1952, с.37], [Тизенгаузен, 1941, с. 23-24, 85]. Орієнтовно, монгольське військо нараховувало від 50 до 60 тис. кінноти. [Бабенко, 2002б]. Така кількісна перевага дозволяла ефективно вести бойові дії одночасно на декількох напрямках.

Впродовж зими 1237 – 1238 рр. були захоплені Булгару, землі буртасів, мокші і арджанів і князівства північно-Східної Русі, Крім Новгорода [Рашид-ад-дин, 1952, с. 37]. Для Михайла Чернігівського війна з монголами почалася в лютому 1238 р. Тоді загинула під час пожежі у головному Володимирському соборі разом з єпископом, внуками і дочкою, велика княгиня Агафія (рідна сестра Михайла Всеволодовича). Невдовзі, 4 березня, загинув у різанині на р. Сіті її чоловік – великий князь Юрій Всеволодович, а зять Михайла Всеволодовича, чоловік його молодшої дочки Марії – ростовський князь Василько Костянтинович потрапив в полон і був страчений [Павленко, 1996, с. 26].

Дізнавшись про загибель брата, Ярослав Всеволодович на початку березня 1238 р. залишив Київ і відправився в Північно Східну Русь. Скориставшись нагодою в середині березня 1238 р. Михайло Всеволодович захопив столицю, а свого сина Ростислава поставив княжити у Галичі. Це перетворило його на наймогутнішого володаря [Павленко, 1996, с. 26]. На короткий термін вся Південна Русь опинилася під владою Чернігівських князів. Ольговичі знову досягли зеніту своєї могутності, об'єднавши, незважаючи на протидію трьох найбільш могутніх князівських династій, під своїм проводом основні землі Південної Русі: Київську, Чернігівську та Галицьку.

Не дивлячись на всі спроби, зберегти досягнутий успіх Михайло Всеволодович не зміг. Його син Ростислав не втримав Галич і в 1239 р. він відійшов Данилові Галицькому. Сам Ростислав емігрував до Угорщини [Котляр, 2002, с. 229].

А беззахисні володіння чернігівського князя згодом стали здобиччю монгольських військ.

Після битви на р. Сіть армія Батия широким фронтом рушила на південь. Необхідності в концентрації військ вже не було, через відсутність якогось серйозного координованого супротиву. Та й забезпечити провізією велику кількість людей і тварин на вузькій ділянці просування було складно. На зворотному шляху монгольське військо рухалося двома великими групами. Східна – на чолі з Каданом і Бурі пройшла повз знищену Рязань. Основна група очолена Бату, Менгу, Гуюком і Субеде пройшла за 30 км на схід від м. Смоленськ, здійснивши коротку зупинку в районі м. Довгомость. За місцевою легендою, тут один з монгольських загонів був атакований і розбитий [Слово…]. На початку березня 1238 р., основна група пішла на південь і увійшла до володінь Чернігівського князівства.

Першим з міст чернігівської землі на шляху монголів опинилася князівська резиденція м. Вщиж (50 км від м. Брянськ). Вдало розташоване на височині (мис правого берега р. Десна) місто складалося з дитинця площею 12 000 м і посаду 2 6000 м. Форма городища була близька до трикутника і максимально зручна для оборони – північну сторону омивала Десна, південно-західну – струмок, що впадає в неї, зі східного міста було захищене валом 3-4 м і глибоким не менше 8 м ровом за ширини 18 м. [Рыбаков, 1953, с. 95-103]. Місто захищала розташована на стрілці мису шестикутна вежа. В центрі дитинця знаходилася масивна багатоярусна вежа – донжон, що дозволяла вести кругову оборону в разі прориву основної лінії укріплень [Вщиж…].

Воно мало важливе логістично-комунікаційне значення і знаходилося на шляху з Чернігова у північно східні землі. Не відомо, чи саме монголи знищили місто, але пройти повз нього на шляху з Смоленської землі до м. Козельськ вони не могли. Однозначно одне, що після 1238 р. життя тут припиняється, на що вказують шар згарища і речі 30-х рр. XIII ст. [Рыбаков, 1953, с. 95-103]. За однією з версій під час оборони загинули чотири молодших синів Володимира Святослава – Борис, Давид, Андрій і Святослав-Дмитро, які можливо володіли Вщизьким князівством [Войтович, 2000].

Звідти монголи повернули на північний схід і рушили в напрямку міст чернігівського князівства Брянська і Карачева . Але їх монголи обійшли, очевидно через складність просування в мало прохідних «чорних лісах» [История названия… города Карачев]. Збір розрізнених підрозділів військ Бату-хана відбувся наприкінці березня-на початку квітня 1238 р. біля м. Козельськ.

На момент підходу монголів, імовірно, ним керував онук Мстислава – Василь Іванович, якому виповнилося 12 років. Але в місті мешкали княжі дружинники діючі чи демобілізовані, які об’єктивно оцінили свої сили і сили загарбників. Очевидно, що реальних потужностей у монголів не було і їх кавалерія не становила загрози, а хашару [Бабенко,2012] (піхота з полоненого місцевого населення) не було де взяти.

Саме місто знаходилося в звичному для давньоруського періоду місці – на перешийку річкової петлі. «Горло» петлі прикривалося глибоким яром [Раппопорт, 1961, с. 32]. Саме тут в р. Жиздру (права притока р. Ока) впадала р. Другуска. [Нигматулин, 2005]. Місто знаходилось на лівому березі р. Жиздри, було добре укріплене валами та дерев'яними мурами й природними перешкодами – річками, болотами, пагорбами та пагорбами. Розлив річки і наповнення струмків і боліт талим

снігом теж могли утруднити дії монголів. Це була потужна фортеця на кордоні зі степом, а мешканці розраховували на час, що діяв на їх користь і можливу допомогу з Чернігова. В місті було достатньо продовольства для тривалої облоги. Тому, пропозицію здати місто, на загальному віче міщани відхилили.

Перший штурм не досяг успіху. За зимову кампанію монголи витратили запас стріл і не могли зігнати захисників зі стін, щоб підвести до стін тарани. Починати штурм під градом ворожих стріл було не було можливості і почалася облога, що тривала з 25 березня по 13 травня 1238 р.

Сім тижнів оборони завершилися новим штурмом з приходом військ Кадана та Бурі. Можливо, Бату хотів виманити чернігівського князя з міста. Саме тому він протягом семи тижнів сам тримав в облозі Козельськ, вимотуючи і своїх воїнів, і оточених [Почекаев 2007, с. 27]. Йому врешті вдалося виманити захисників з фортеці, але ціною стала втрата катапульт. Лише переконавшись у нестачі своїх сил, був змушений прохати Кадана та Бурі приєднатися до нього та спільними зусиллями взяти місто за три дні [Рашид-ад-дин, 1952, с. 39]. Доля міста точно не відома. Руські джерела вказують, що Козельськ був захоплений і спалений, а його населення вирізано повністю. За довгу і відчайдушну боротьбу міщан Бату-хан назвав його «Злим містом». Крім того під час штурму загинули три сини темників, тіла яких не змогли знайти через масу трупів [Літопис Руський, 1989, с. 395]. Але Рашид-ад-Дін, зауважує, що після захоплення міста монгольські війська розквартирувалося в будинках і відпочили [Рашид-ад-дин, 1952, с. 39]. Від Козельська монгольські тумени рушили на південь у половецькі степи. Можливо, тоді монголи розорили Курськ. Хоча відомостей в писемних джерелах про це немає [Каргалов, 2008, с. 128]. До середини літа 1238 р. вони вийшли в придонські степи, де і розташувалися основні кочівля Бату.

Монгольське військо знову розпочало наступ на землі Русі восени 1239 р. На цей раз єдиного спланованого походу не було, натомість були проведені рейди окремих підрозділів. Берке захопив Переяслав. А війська Менгу і його брат Бюджек рушили на Чернігів [Почекаев, 2007 с. 28]. Чернігівське князівство не було обезкровлене в попередній кампанії. Кількість міст, захоплених чи обійдених стороною, невідома, хоча м. Глухів на північ від Путивлябуло в руках монголів до взяття Чернігова (можливо, захоплене весною 1239 р.) [Сухобоков, Юренко, 2019]. На відміну від більшості стародавніх міст, він не був знищений монголами, хоча археологічні дослідження округи міста свідчать про те, що більшість укріплених городищ, які боронили Глухів з усіх боків, була знищена в XIII ст., можливо, саме в 1239 році [Артюх, 2012].

Під час наступу на Чернігів були захоплені міста на сході князівства – Сосниця, Хоробор і Сновськ, на північ від Сейму спалено Рильськ [Тихомиров, 1955, с. 122].

В порівнянні з іншими містами Чернігівської землі, столиця князівства була надпотужною фортецею. Місто знаходилось на високому мисі, що виступав у заплаву Десни при впадінні в неї р. Стрижень і було потужним замком, що контролював майже весь величезний басейн Десни (площа 88,9 тис. км^2). У XII-XIII ст. дитинець становив 16 га. Його з трьох боків широким півкільцем охоплювали навколишнє місто (40 га) та Третяк (третя частина міста) (біля 20 га), що мали самостійні лінії укріплень. Оборонною системою було обведено посад, загальною

площею майже 325 га. Біля підніжжя дитинця та Третяка розташувався Поділ (біля 50 га), значна частина якого також мала свої укріплення. Таким чином загальна площа Чернігова на початку XIII ст. перевищувала 450 га, що дозволяє вважати його одним з найбільших міст у тогочасній Європі [Коваленко, 2001, с. 154-165].

За традиційною для монголів тактикою Чернігів було оточено і почалась облога. На допомогу оточеним рушив двоюрідний брат Михайла Всеволодовича сіверський князь Мстислав Глібович. Він прекрасно орієнтувався на місцевості, так як ще влітку 1235 р. разом з Данилом Галицьким штурмував місто. Щоб деблокувати Чернігів, він вирішив відтягти на себе увагу монголів і дати можливість для вилазки військам з міста. В результаті можливого успіху були б знищені або пошкоджені облогові машини, а він, увійшовши в місто очолив би оборону. Очевидно він встановив контакт з оточеними. Під час відчайдушної спроби пробитися до воріт, міщани прикривали його штурм, метаючи важке каміння пороками (требушетами). [Воинские повести, 1985, с. 93-941]. Проте, у відкритому бою його підрозділ був розгромлений. Подальша доля князя не відома. Надії на допомогу вже не було і після півторамісячної облоги 18 жовтня 1239 р. монгольські війська захопили Чернігів (Мінкас) [Тизенгаузен, 1941, с. 37]. Писемні джерела вказують, що місто було спалене. Археологічні дослідження зафіксували у багатьох місцях Чернігова в шарах XIII ст. сліди сильних пожеж [Рыбаков, 1953, с. 97]. Однак, пов'язати їх з монгольським погромом однозначно складно. Існує думка, що місто здалося, так як занепад проходив його проходив поступово. [Черненко, 2016]

Після захоплення Чернігова основна частина східної групи монгольських військ, збагатившись здобиччю, відійшла в степи. Але Менгу-хан зі своїм загоном, відправився з розвідкою, до Києва. Краса і велич Києва вразили монгольського хана. Він прислав послів до городян і Михайла Всеволодовича з пропозицією капітулювати. Кияни відхилили його пропозиції [Літопис, 1989, с. 394]. Пізніші версії цієї історії свідчать, що за наказом князя стратили монгольських послів [ПСРЛ, 2000, с. 116]. Після цього Михайло Всеволодович втік в Угорщину, де знову сподівався знайти допомогу у свого союзника Бели IV, але отримав відмову. Не знайшов притулку і в Польщі. Залишений всіма союзниками, він з сином повернувся і заключив угоду з Данилом Галицьким. Михайло відмовився від київського столу, і Данило дав їм обом в утримання Луцьк. Вакантний київський стіл в жовтні 1239 р. зайняв Ростислав Мстиславович Смоленський. Проте, вже в лютому 1240 р. Данило Романович схопив Ростислава і на його місці залишив тисяцького Дмитра [Літопис, 1989, с. 395].

Висновки. З 1240 р. по 1245 р. монголам вдалося завоювати Галицько-Волинську Русь і проникнути до Адріатики. Розширення володінь на Західному напрямку припинилися і в межах Монгольської імперії було оформлено кордони нового монгольського Улусу Джучі – Золота Орда.

Список використаних джерел та літератури

Артюх В. Історичний опис м. Глухів Сумської області [засн. 1152 р.]. Режим доступу: https://history.sumy.ua/research/article/397-istorichnij-opis-m-glukhiv-sumskoji-oblasti-zasn-1152-r.html

Археологическая карта. Режим доступу: https://www.zamky.com.ua/ru/bryanskaya-oblast/arheologyya-y-drevnyaya-ystoryya-goroda-bryansk/#more-12483

Бабенко, Р. В. 2002б. Боротьба народів з монгольською агресією в Східну Європу у 1229-1236 рр., *Наукові записки. Педагогічні, історичні та фізико-математичні науки. Збірник наукових статей національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, XLIX,* Київ.

Бабенко, Р. В. 2012. Руський контингент у військах Золотої Орди XIII ст., *Східний світ, 1,* Київ.

Бабенко, Р. В. 2019. Монгольські завоювання на Кавказі 1220-1222 рр., *Воєнно-історичний вісник: збірник наук. праць Національного університету оборони України, 4 (26),* Київ.

Бабенко, Р. В., 2002. Чернігівське князівство в боротьбі між половцями і турками-сельджуками за контроль над судаком (1221-1222), *Література та культура Полісся, 17,* Ніжин.

Бодрухін, В. М. 2002. *Українська державність удільної доби (XII-XIV ст.),* Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля.

Бубенок, О. Б. 1997. *Ясы и бродники в степях Восточной Европы (VI – начало XIII вв.),* К.: Логос.

Бубенок, О. Б., Головко А. Б., 2021. *Население Поросья в предмонгольский и золотоордынский периоды,* Золотоордынское обозрение, т. 9, № 3.

Буртасы. Режим доступу: https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%91%D1%83%D1%80%D1%82%D0%B0%D1%81%D1%8B

Воинские повести Древней Руси, 1985. Л.: Лениздат.

Войтович, Л. 2000. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.): склад, суспільна і політична роль. Історико-генеалогічне дослідження. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича.

Вщиж – літописне місто Чернігівської землі на території Брянщини. Режим доступу// https://cntime.cn.ua/vshizh-litopisne-misto-chernigivskoyi-zemli-na-ter-article/

Вятичи// Режим доступу https://diderix.petergen.com/lub-iivat.htm

Гумилев, Л. Н. 1992. *Древняя Русь и Великая Степь,* М.: Товарищество Клышников, Комаров и Ко.

Зайцев, А. К. 2009. Черниговское княжество X – XIII вв.: избр. тр.; Гос. ист. музей, Гос. воен.-ист. и природ. музей-заповедник «Куликово поле». М.: Квадрига.

Изидинова, С. Р. 1995. Половцы: Мифы и исторические реалии. Севастополь.

История названия города Карачев. Режим доступу: https://www.puteshestvie32.ru/content/nazvanie

Іловайський, Д. 1886. *Княжий період України-Руси до князювання Данила Галицького,* Тернопіль, Т.2.

Історія України і Росії. Загублені нації. Режим доступу: https://www.konspektor.com/hto-vyatychi.php

Карамзин, Н. М. 1889. Завоевание Руси монголами. Спб.: Типография Евдокимова.

Каргалов, В. В. 1966. Монголо-татарское нашествие на Русь XIII в. М.: Просвещение.

Каргалов, В. В. 2008. Русь и кочевники. М.: Вече.

Коваленко, В. 2001. Чернігів і Галич у XII – XIII ст. *Галичина та Волинь у добу Середньовіччя,* Львів.

Котляр, М. 2002. *Данило Галицький,* К: Альтернативи.

Літопис Руський, 1989. К.: Дніпро.

Моця, О. П. 1992. *Етнічний склад населення південно-руських земель (за матеріалами поховальних пам'яток X – XIII ст.,* Археологія, 1.

Насонов, А. Н. 1940. *Монголы и Русь (История татарской политики на Руси),* М.-Л.:Изд-во АН СССР.

Нигматулин Р. А., Прошкин О. Л., Массалитина Г. А. 2005. Древний Козельск и его округа: Труды отдела охранных раскопок, *Институт археологии РАН, т. 4,* М.

Павленко, С. О. 1996. Князь Михайло Чернігівський та його виклик Орді. Чернігів: Десна.

Пашуто, В. Т. 1950. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. М.: Изд-во АН СССР.

Плетнева, С. А. 1982. Кочевники Средневековья. М.: Изд-во "Наука".

Почекаев, Р. Ю. 2007. Батый. Хан, который не был ханом. М.: АСТ, Евразия.

ПСРЛ. Летописный сборник именуемый Патриаршей или Никоновской летописью, 2000. М.: Языки русской литературы.

ПСРЛ. Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. 1950. Под ред. и с пред. А. Н. Насонова, М.-Л.: Изд-во АН СССР.

Раппопорт, П. А., 1961. *Очерки по истории военного зодчества Северо-Восточной и Северо-Западной Руси X-XV вв.*, МИА, 105.

Рашид-ад-дин. 1952. *Сборник летописей*, М.-Л.: АН СССР, т. I, кн. II.

Рашид-ад-дин. 1960. *Сборник летописей*, М.-Л.:Изд-во АН СССР, т. II.

Романов, В. К. 1983. Битва на р. Калке и ее отражение в русском летописании: Автореф. дис… канд. ист. наук / 07.00.09. М.

Рыбаков, Б. А. 1953. Стольный город Чернигов и удельный город Вщиж, *По следам древних культур: Древняя Русь*, М.: Госкультпросветиздат.

Слово про Меркурія Смоленського. Режим доступу: http://litopys.org.ua/oldukr2/oldukr42.htm

Сокровенное сказание. 1941. М.-Л.: Изд-во АН СССР.

Сухобоков, О. В., Юренко С. П., 2019. Давній Путивль. Київ-Суми: Університетська книга.

Тизенгаузен, В. Г. 1941. *Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Извлечения из персидских сочинений*, М.-Л.: Изд-во АН СССР, т. II.

Тихомиров, М. Н. 1955. *Крестьянские и городские восстания на Руси XI-XIII вв.*, М.: Госполитиздат.

Феннел, Дж. 1989. *Кризис средневековой Руси (1200-1304)*, М.: Прогресс.

Черненко Е. Е. 2016. *Чернигов и нашествие монголов в свете археологических исследований*, Stratum plus, 5.

Чивилихин, В. В. 1982. *Память*, Роман-газета, 17.

Эрзяне. Режим доступу: https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%AD%D1%80%D0%B7%D1%8F%D0%BD%D0%B5

References

Arheologicheskaja karta. Available at: https://www.zamky.com.ua/ru/bryanskaya-oblast/arheologyya-y-drevnyaya-ystoryya-goroda-bryansk/#more-12483 [In Russian].

Artyukh, V., Istorychnyj opys m. Glukhiv Sums'koi oblasti [zasn. 1152 r.]. Available at: https://history.sumy.ua/research/article/397-istorichnij-opis-m-glukhiv-sumskoji-oblasti-zasn-1152-r.html [In Ukrainian].

Babenko, R.V., 2002. Chernigivs'ke knjazhestvo v borot'bi mizh polovczjamy i turkamy-sel'dzhukamy za kontrol' nad Sudakom (1221–1222). *Literatura ta kul'tura Polissja, 17.* Nizhyn. [In Ukrainian].

Babenko, R.V., 2002b. Borot'ba narodiv z mongol's'koju agresieju v Skhidnu Evropu u 1229–1236 rr. *Naukovi zapysky. Pedagogichni, istorichni ta fizyko-matematychni nauky, Zbirnyk naukovykh statej NPU im. M.P. Dragomanova, XLIX.* Kyiv. [In Ukrainian].

Babenko, R.V., 2012. Rus'kyj kontynhent u vijskakh Zolotoï Ordy XIII st. *Skhidnyj svit, 1.* Kyiv. [In Ukrainian].

Babenko, R.V., 2019. Mongol's'ki zavojuvannja na Kavkazi 1220–1222 rr. *Vojenno-istorychnyj visnyk: zbirnyk nauk. prac' NUO Ukrainy, 4(26).* Kyiv. [In Ukrainian].

Bodrukhin, V.M., 2002. *Ukraïns'ka derzhavnist' udil'noï doby (XII–XIV st.).* Luhans'k: Vid-vo SNU im. V. Dalja. [In Ukrainian].

Bubenok, O.B. & Golovko, A.B., 2021. Naselenie Poros'ja v predmongol'skij i zolotoordyns'kyj periody. *Zolotoordynskoe obozrenie, 9(3).* [In Russian].

Bubenok, O.B., 1997. *Jasi i brodnyky v steppakh Skhidnoii Evropi (VI – pochatok XIII st.).* Kyiv: Logos. [In Russian].

Burtasy. Available at: https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%91%D1%83%D1%80%D1%82%D0%B0%D1%81%D1%8B [In Russian].

Chernjenko, E.E., 2016. *Chernigiv i nashestvie mongolov v svete arkheologicheskikh issledovanij.* Stratum plus, 5. [In Russian].

Chivilikhin, V.V., 1982. Pamjat'. Roman-gazeta, 17. [In Russian].

Erzjane. Available at: https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%AD%D1%80%D0%B7%D1%8F%D0%BD%D0%B5 [In Russian].

Fennel, Dzh., 1989. *Krizis srednevekovoj Rusi (1200–1304).* Moskva: Progress. [In Russian].

Humilev, L.N., 1992. *Drevnjaja Rus' i Velikaja Step'.* Moskva: Tovarishchestvo Klyshnikov, Komarov i Ko. [In Russian].

Ilovajs'kij, D., 1886. *Knjazhij period Ukraïni-Rusi do knjazhuvannja Danyla Galyc'kogo, T.2.* Ternopil'. [In Ukrainian].

Istorija nazvanija goroda Karachev. Available at: https://www.puteshestvie32.ru/content/nazvanie [In Russian].

Izidinova, S.R., 1995. Polovcy: Mify i istoricheskie realii. Sevastopol'. [In Russian].

Karamzin, N.M., 1889. *Zavoevanie Rusi mongolami.* SPb.: Tipografija Evdokimova. [In Russian].

Kargalov, V.V., 1966. *Mongolo-tatarskoe nashestvie na Rus'.* Moskva: Prosveshchenie. [In Russian].

Kargalov, V.V., 2008. *Rus' i kochevniki.* Moskva: Veche. [In Russian].

Kotljar, M., 2002. *Danylo Galyc'kyj.* Kyiv: Alternatyvy. [In Ukrainian].

Kovalenko, V., 2001. Chernigiv i Galych u XII – XIII st. *Halychyna ta Volyn' u dobu Seredn'ovichchja.* L'viv. [In Ukrainian].

Litopys Rus'kyj, 1989. Kyiv: Dnipro. [In Ukrainian].

Mocja, O.P., 1992. *Etnichnyj sklad naselennja pivdenno-rus'kykh zemel' (za materialamy pokhoval'nykh pam'jatok X – XIII st.).* Arkheologija, 1. [In Ukrainian].

Nasonov, A.N., 1940. *Mongoly i Rus'.* Moskva–Leningrad: Izd-vo AN SSSR. [In Russian].

Nigmatulin, R.A., Proshkin, O.L. & Massalitina, G.A., 2005. Drevnij Kozel'sk i ego okruga. *Trudy otdela okhrannykh raskopok, t. 4.* Moskva: IA RAN. [In Russian].

Pashuto, V.T., 1950. *Ocherki po istorii Galycko-Volynskoj Rusi.* Moskva: Izd-vo AN SSSR. [In Russian].

Pavlenko, S.O., 1996. *Knjaz' Mykhajlo Chernigivs'kyj ta jogo vyklyk Ordi.* Chernigiv: Desna. [In Ukrainian].

Pletneva, S.A., 1982. *Kochevniki Srednevekov'ja.* Moskva: Nauka. [In Russian].

Pochekaev, R.Ju., 2007. *Batij. Khan, kotoryj ne byl khanom.* Moskva: AST, Evrazija. [In Russian].

PSRL, 1950. *Novgorodskaja pervaja letopis'. Pod red. A.N. Nasonova.* Moskva–Leningrad: Izd-vo AN SSSR. [In Russian].

PSRL, 2000. *Letopisnyj sbornik imenueemyj Patriarshej ili Nikonovskoj letopis'ju.* Moskva: Jazyki russkoj literatury. [In Russian].

Rappoport, P.A., 1961. *Ocherki po istorii voennogo zodchestva Severo-Vostochnoj i Severo-Zapadnoj Rusi X–XV vv.* MIA, 105. [In Russian].

Rashid-ad-din, 1952. Sbornik letopisej, t. I, kn. II. Moskva–Leningrad: AN SSSR. [In Russian].

Rashid-ad-din, 1960. Sbornik letopisej, t. II. Moskva–Leningrad: AN SSSR. [In Russian].

Romanov, V.K., 1983. Bitva na r. Kalke i eë otrazhenie v russkom letopisanii: Avtoreferat dis… kand. ist. nauk / 07.00.09. Moskva. [In Russian].

Rybakov, B.A., 1953. Stol'nyj gorod Chernigov i udil'nyj gorod Vshyzh. *Po sledam drevnikh kul'tur: Drevnjaja Rus'.* Moskva: Goskultprosvedizdat. [In Russian].

Slovo pro Merkurija Smolens'kogo. Available at: http://litopys.org.ua/oldukr2/oldukr42.htm [In Ukrainian].

Sokrovennoe skazanie, 1941. Moskva–Leningrad: Izd-vo AN SSSR. [In Russian].

Sukhobokov, O.V. & Jurenko, S.P., 2019. *Davnij Putyvl'.* Kyiv–Sumy: Universytets'ka knyga. [In Ukrainian].

Tikhomirov, M.N., 1955. *Krest'janskie i gorodskie vosstanija na Rusi XI–XIII vv.* Moskva: Gospolitizdat. [In Russian].

Tizengauzen, V.G., 1941. *Sbornik materialov, otnosjashchikhsja k istorii Zolotoj Ordy. T. II.* Moskva–Leningrad: Izd-vo AN SSSR. [In Russian].

Vjatychi. Available at: https://diderix.petergen.com/lub-iivat.htm [In Russian].

Voinskie povesti Drevnej Rusi, 1985. Leningrad: Lenizdat. [In Russian].

Vojtovych, L., 2000. *Knjazivs'ki dynastiï Skhidnoï Evropi (kinec' IX – pochatok XVI st.).* L'viv: In-t ukraïnoznavstva im. I. Krip'jakovycha. [In Ukrainian].

Vshyzh – litopysne misto Chernigivs'koï zemli na terytoriï Brjanshchyny. Available at: https://cntime.cn.ua/vshizh-litopisne-misto-chernigivskoyi-zemli-na-ter-article/ [In Ukrainian].

Zajtsev, A.K., 2009. *Chernigovs'ke knjazhestvo X – XIII vv.* Moskva: Kvadriga. [In Russian].

Istorija Ukraïni i Rosiï. Zahubleni naciii. Available at: https://www.konspektor.com/hto-vyatychi.php [In Ukrainian].

THE CONQUEST OF THE LANDS OF THE CHERNIHIV PRINCIPALITY BY THE MONGOL EMPIRE

Roman Babenko
Candidate of Historical Sciences,
Associate professor of the Department of World History and Archeology,
Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv

Abstract. *The article highlights the conquest of the Chernihiv Principality by the Mongol troops. The reasons for the conflict between the Chernihiv princes and the Mongols are examined. The features and course of hostilities on the territory of the principality within the framework of the "Great Western Campaign" of the Mongols in 1237-1241 are revealed. The specifics of the tactics of the Mongol commanders in capturing cities and fortified areas in 1238-1239 are analyzed. The defensive structures of the cities and the actions of the princely authorities in organizing resistance to the invaders are characterized.*

Key words: *Mongols, Chernihiv Principality, Rus, conquest.*